

Yeganə Vəli qızı SƏFƏRLİ
Qərbi Kaspi Universiteti, magistr
E-mail: seferliyegane22@gmail.com

CİNAYİ DAVRANIŞIN YARANMASINI ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏRİN PSIXOLOJİ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalədə qeyd olunur ki, cinayətkarın psixoloji xüsusiyyətləri onun törətdiyi cinayət əməli ilə müxtəlif şəkildə əlaqələndə bilər. Bunlardan bəziləri şəxsiyyətin tələbatlarının ödənilməsi, onların hansı yolla reallaşması, konfliktlərin həlli zamanı hansı üsulların seçilməsində aparıcı rol oynayır, digərləri isə yalnız əlverişli xarici şərait mövcud olduqda cinayətin törədilməsinə səbəb olur. Cinayət davranışının psixoloji təhlili təkcə cinayətin özünün deyil, həm də onun xarici amillərlə əlaqəsinin, habelə cinayət törətmək barədə qərarı müəyyən edən, onun icrasına rəhbərlik və nəzarət edən daxili, psixi proseslər və vəziyyətlərin nəzərə alınmasını nəzərdə tutur.

Açar sözlər: cinayəti davranış, bioloji, psixoloji, qanunazidd, psixofizioloji, şəxsiyyət, antisosial davranış

UOT: 159.9

DOI: <https://doi.org/10.54414/TKMO1284>

Giriş

İstənilən insan davranışını və cinayətkar davranışını dərk etmək onun psixologiyasına dərinlən nüfuz etmədən, habelə sosial-psixoloji hadisə və proseslərin psixoloji mexanizmlərini və motivlərini bilmədən mümkün deyil. Cinayət, cinayət davranış, cinayətlər elmi biliyin müxtəlif sahələrinin - hüquq, sosiologiya, tibb, digər elmlər və əlbəttə ki, psixologiya üzrə tədqiqat obyektidir.

Davranış insanın xarici (hərəkəti) və daxili (zehni) fəaliyyətinin vasitəçilik etdiyi fəaliyyətinin, hərəkətlərinin, ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqə prosesinin xarici təzahürüdür. Hüquq psixologiyasının xüsusi tədqiqat predmeti hüquqazidd, cinayətkar davranışdır. Ədəbiyyatda “cinayətkar davranış” və “cinayət” terminləri tez-tez sinonim kimi istifadə olunur ki, onları haqlı saymaq çətin-dir. Cinayət davranış daha geniş anlayışdır, o cümlədən təkcə cinayətin özünü ictimai təhlükəli, hüquqazidd əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik), həm də onun mənşəyi, gələcək cinayətin subyekt tərəfindən motivlərin yaranması, məqsədlərin qoyulması, vasitələrin seçilməsi, müxtəlif qərarlar qəbul edilməsi və s.

Əsas hissə

Şəxsiyyətlə xarici mühitin münasibəti haqqında olan məsələyə ilk dəfə V.N.Kudryatsev toxunmuşdur. O, qeyd etmişdir ki, əgər cinayəti davranışda həlledici rolu situasiya oynamışdırsa, onda onu cinayətin səbəbi hesab etmək olar. Cinayətkar şəxsiyyətin antisosial istiqaməti ancaq bəzi hallarda özünü cinayətin səbəbi olur.

A.A.Piantsovskinin fikrincə cinayətin törənmə prosesi onun üçün təsadüfi olan anlarla əlaqələndir. B.V.Voljenkin isə yazır ki, əgər cinayətin səbəbi situasiyadırsa, onda zərərçəkmişin düzgün olmayan davranışını və zorakı hərəkətlərini də cinayətin səbəbi hesab etmək lazımdır. Əgər cinayət ictimai təhlükəli davranışdırsa, onda heç bir situasiya cinayəti davranışın səbəbi ola bilməz. Əgər insan təqsirli hərəkət etmişdisə, onda əlverişsiz şərait belə ona davranışını seçməyə imkan verir. Ancaq o, antisosial keyfiyyətlərin hesabına cinayət yolunu tutmuşdur. Situasiyanı həm də ona görə cinayətin səbəbi hesab etmək olmaz ki, eyni bir situasiya müxtəlif subyektlər tərəfindən müxtəlif cür qavranılır. Diqqətsizlik, başqalarının maraqlarına laqeydlilik, öz imkanlarını qiymətləndirməmək kimi şəxsiyyət keyfiyyətləri ehtiyatsız cinayətlərin törədilməsinə səbəb olur. Situasiyanın əlverişsiz

faktorları da cinayətin yaranmasına kömək edən şəraitlərə aiddir.

Bu mərhələdə çox vaxt motivlərin mübarizəsi olur. Məzmununu cinayət törətmək üçün motivlərin mübarizəsi təşkil edən motivasiya prosesi məqsəd qoyma prosesləri, subyektin öz cinayət əməllərini yönəltməyi planlaşdırdığı obyektin seçilməsi ilə müşayiət olunur. Əvvəlcə motivlər və məqsədlər üst-üstə düşməyə bilər, lakin sonradan motivlərin məqsədə doğru dəyişməsi mümkündür.

Bu mərhələnin tamamlanması ya rol şəkillərinin zehni oynanması ilə genişləndirilmiş formada, ya da sıxılmış, çökmüş formada baş verən proqnozlaşdırmaadır. Sonra qərar gəlir.

Qərar qəbul edildikdən sonra qanunazidd hərəkətlərin hansı şəraitdə törədiləcəyi onların qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olunmasına nə dərəcədə töhfə verəcəyi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilir, cinayətin törədilməsinə vasitə və üsullar axtarılır və seçilir. Qrup cinayəti hazırlanırdıqda, onların funksional vəzifələri ilə birlikdə rollar onun iştirakçıları arasında bölüşdürülür.

Qanunsuz davranış motivlərinin yaranması və formalaşması problemi çoxşaxəlidir. Cinayət motivlərinin yaranması və formalaşmasının ən ümumi qanunauyğunluqları xüsusi maraq doğurur. Bu halda, motivasiya prosesində aşağıdakı ən vacib mərhələləri ayırd etmək olar:

1) şəxsiyyət fəaliyyətinin mənbəyi kimi ehtiyacın yaranması. Hər hansı bir fəaliyyətin, o cümlədən qeyri-qanuni motivlərin yaranması adətən müəyyən ehtiyacın yaranmasından əvvəl olur. Əvvəlcə bu ehtiyac hansı obyektlərin köməyi ilə ödənilə biləcəyindən asılı olmayaraq mövcud ola bilər, sonra subyektin özünəməxsus, şəxsi əhəmiyyət kəsb edən xüsusi ehtiyac vəziyyəti kimi yaranan ehtiyacı yaşaması nəticəsində, verilən üçün aktualdır; mövzu görünür.

Ehtiyacın özü, məsələn, maddi sərvət üçün, mənfi qiymətləndirilə bilməz. Eyni ehtiyac, mənfi ekoloji təsirlərin və oğurluğa və vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadəyə haqq qazandıran antisosial dünyagörüşün təsiri altında deformasiyaya uğradıqda, bu, başqa məsələdir;

2) ehtiyacın qeyri-qanuni davranış motivinə keçməsi. Eyni ehtiyac müxtəlif insanların şüurunda fərqli qiymətləndirilir. Ehtiyacın subyektiv əhəmiyyəti onun ictimai şüurdakı obyektiv əhəmiyyəti ilə üst-üstə düşməyə bilər. Konkret şəxsin ona verdiyi önəmdən asılı olaraq o, ya

hərəkətverici qüvvəyə (motivə) çevrilir, ya da get-gedə öz həqiqi mənasını itirir.

Ehtiyacın cinayətkar davranış motivinə çevrilməsi prosesinə insanın bu ehtiyacı ödəməyə can ataraq fəal iştirak etdiyi konkret həyat vəziyyəti ciddi şəkildə təsirlənir.

Beləliklə, motivin formalaşması prosesində bir növ üçbucaq izlənilə bilər: ehtiyac - şəxsi məna - elementləri bir-biri ilə daim qarşılıqlı əlaqədə olan vəziyyət.

Motivasiyanın situasiya ilə müəyyən edilmiş inkişafı cinayət davranışında da baş verir. Bu vəziyyət kriminogen adlanır.

Kriminogen vəziyyətin formalaşmasının səbəbləri aşağıdakılardır: qeyri-müəyyənlik, hadisələrin inkişafının gözlənilməzliyi, müxtəlif şəxslərin davranışları; ekstremallıq, hadisələrin keçiciliyi; təhrikəddici elementlərin olması ilə, məsələn, qurbanın qanunsuz davranışı şəklində tərəflər arasında münasibətlərin münəqişəli xarakteri; nəzarətin olmaması, düzgün nizam-intizamın olmaması və s.

Cinayət törətməzdən əvvəl vəziyyət, adətən, bir insanın qərarının ideoloji əminliyi ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli mənəvi seçim vəziyyətidir. Məsələn, yüksək əxlaqi dəyərlərə malik olan insan üçün onun üzərində daimi nəzarətin olmaması faktının praktiki olaraq heç bir mənası yoxdur. Lakin antisosial oriyentasiyaya malik subyekt üçün bu fakt kriminogen vəziyyətin tərkib hissəsinə çevriləcək. Motivlərin formalaşması prosesində mühüm yer məqsədin formalaşmasının psixoloji mexanizmləri tutur. Hərəkətlərin məqsədi motivlərlə müqayisədə həmişə daha obyektiv, daha çılpaq və hiss olunur. İnsanın şüurunda onun ehtiyac-ları toplanır, istəkləri, maraqları və motivləri özləri fəaliyyət məqsədinə yönəldilir.

Qərar qəbul edildikdən sonra motivasiya mərhələsi ikinci mərhələ - qərarın icrası ilə əvəz olunur: qanunsuz hərəkətlər edilir və bunun nəticəsində əvvəllər nəzərdə tutulan məqsədlə üst-üstə düşməyən cinayət nəticəsi baş verir. Məqsəd “az yerinə yetirilib”, “artıq yerinə yetirilib” və ya məqsədlə ümumiyyətlə əhatə olunmayan əlavə məhsul yarana bilər.

Yuxarıda sadalanan proseslər təqsirkarın ibtidai istintaq və məhkəmə zamanı əldə etdiyi nəticəni qiymətləndirməsi və gələcək davranış-larını proqnozlaşdırması ilə başa çatır.

Cinayət davranışının psixoloji təhlilini aparkən, subyektin davranışını müəyyən edən, onun şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri, xüsusiyyətləri (orientasiya, dünyagörüşü, dəyər) kimi vacib amilləri nəzərdən qaçıрмаq olmaz.

Cinayi davranışın baş verməsində sosial amillərin rolu olduğu kimi bioloji amillərində rolu vardır. Bir sıra bioloji amillər insanın davranışına mənfi təsir göstərərək onda antisosial davranışın ortaya çıxmasına təsir göstərə bilər. Onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Bioloji tələbatların patologiyaası
- Sınır psixi xəstəliklər (psixopatiya, nevrasteniyə, psixozlar)
- İrsi xəstəliklər
- Psixofizioloji gərginlik, konfliktli situasiyalar, ətraf gerçəkliyin kimyəvi tərkibinin dəyişməsi və s.

Əksər qanunpozanların tələbatlar sistemi müxtəlif növ tələbatlarla onların ödənilməsi üsulları arasındakı müvazinətin pozulması ilə, asosial tələbatların üstünlüyü ilə xarakterizə olunur. Tələbatların bu cür deformasiyası isə bir sıra kriminal əməllərin törədilməsini şərtləndirən amillərdən biri kimi çıxış edə bilər. Çünki bu tələbatları təmin etmək cəhdi hüquq normaları ilə ziddiyyətə girir.

Məhz bu cür tələbatlar əsasında cinayi davranış motivləri yaranır.

Eləcə də, sərvət dəyərlərinin təhrifi nəticəsində əksər qanunpozanlarda maddi

sərvətlərə meyl, əxlaqi, mənəvi sərvətlərə neqativ münasibət müşahidə edilir. Nəticədə isə onlar cəmiyyətin əxlaqi, mənəvi normalarına etinasız yanaşır.

Cinayi davranışı digər hüquq pozuntuları ilə əlaqələndirən amerikalı sosioloq Robert K. Merton cinayətkarlarında digər insanlar kimi normal olması fikrini irəli sürür. Merton Emil Dyurkheym tərəfindən ilk dəfə olaraq təklif olunmuş anomiya konsepsiyasına əsaslanaraq bu gün bütün dünya tərəfindən qəbul edilən deviasiya nəzəriyyəsini elmə gətirdi. Merton, qəbul olunmuş normalar sosial realıqla konflikt yaradarkən, həmin situasiyada insanın davranışında əmələ gələn gərginlik halını anomiya adlandırır. Məsələn, amerika cəmiyyətində ümumi dəyərlər insanı pul əldə etmək, yəni, uğur qazanmaq yolunda yönləndirir. Bunu bacarmayanlar isə, öz uğursuzluqları ilə qarşı – qarşıya qalmağa məcburdurlar. Belə

vəziyyətdə hər hansı bir yolla istər qanuni, istərsə də qeyri qanuni yolla “hərəkət” etmək arasında seçim yaranır.

Mertonun tədqiqatları onun deviasiya nəzəriyyəsini Sazerlandin differensial assosiasiyalar nəzəriyyəsi ilə əlaqələndirirdi. Ricard A. Klovard və Lloyd E. Olin ABŞ – da gənc cinayətkar qruplarda araşdırmalar aparmışlar. Onların fikrincə, bu qruplar adətən submədəni icmalarda formalaşır (məsələn, qara “getto” və ya Latınamerikan məhəllələrdə), harada ki, etnik azlıqlarda hüquqi yolla uğur əldə etməyə şans çox azdı. Belə qrupların üzvləri maddi uğurun bəzi göstəricilərini arzu etsəldə, onların dəyərləri submədəniyyətlərdə getdikcə süzülüb yox olur. Kriminal ərazilərdə və ya rayonlarda cinayətkar qruplar fərdə adi uşaq oğurluğundan böyük cinayətlərə gedən yolda köməklik göstərir. Mütəşəkkil cinayətkarlıq ilə əhatə olunmayan ərazilərdə dəstələr tərəfindən qanunu pozma halları törədilmiş cinayətlər, döyüşlərdə və vandalizm şəklində özünü göstərir, belə ki, onların cinayətkar strukturun bir hissəsi olmaq imkanı faktiki olaraq yoxdur. Hüquqi ictimai qaydalar və cinayətkar qrupların qaydalarına əməl edə bilməyənlər isə alternativ reallığı narkotik vasitələrdən istifadə də tapırlar.

Nəzarət nəzəriyyəsi - Albert Kuey, Naem, Qould sosiallaşma prosesinə xüsusi əhəmiyyət verir. Onlar hesab edirlər ki, delikventlik sosiallaşma prosesi uğursuzluğa düşər olduqda baş verir:

- uşaq ailədə verilən normaları mənimsəmir
- bu normalar ona dəqiq izah olunmur
- ailədə kriminal prinsiplər hökm sürür
- ziddiyyətli, qeyri sabit sosiallaşma baş verir - yəni ailədə uşağa fərqli davranış normaları mənimsədilir, həmyaşıdları qrupunda isə ona əks normalar təlqin edilir.

Ailədə uşaqlara diqqətsiz yanaşdıqda, qayğı göstərmədikdə, sərt fiziki cəzaya əl atdıqda da sonralar nəticə yaxşı olmur.

Sabitlik nəzəriyyəsi - bu nəzəriyyədə sosial amillərlə yanaşı təhrikəddi motivlərə də əhəmiyyət verilir. Rekslessi bir cəhət maraqladırdı, görəsən böyük şəhərlərdə bəzi yeniyetmələr cinayətkarlığın səviyyəsinin yüksək olmasına baxma-yaraq nə üçün cinayətkara çevrilmirlər. Onun fikrincə şəxsiyyətin sosial sabitliyini xarici və daxili nəzarət müəyyən edir. Müxtəlif sosial amillər onlara təsir edir, üzvü olduğu sosial qrupda onları davranış nümunələrinə riayət

etməyə təhrik edir. Yüksək cinayətkarlıq səviyyəsi olan ərazilərdə xarici nəzarət zəifləyir. Belə halda o özə yerini daxili nəzarətə verir.

Daxili sabitliyin 5 əsas əlaməti vardır:

1. Özünü qavrama- özü haqda pozitiv təsəvvürlər
2. Məqsədyönlülük
3. Yüksək Özünənəzarət
4. Emosional Sabitlik
5. Hüquq normaları ilə identifikasiya

Stiqmatizasiya nəzəriyyəsi - Cinayətkarlığa orijinal sosioloji yanaşmalardan biridir. Stiqmatizasiya sözünün mənası etikətləmə, qeyd, damğalama deməkdir. Bu nəzəriyyənin tərəfdarları (məsələn, Edvin Lemert) qanundan yayınma hallarını fərdin və ya qrupun xarakteristikası yığını kimi yox, qanundan yayınan və yayınmayan insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr prosesi kimi şərh edirlər. Bu nöqtəyi nəzərdən yanaşsaq, yayınma hallarının təbiətini öyrənmək üçün əvvəlcə, qanunpozan, cinayətkar damğası vurduqlarını başa düşmək lazımdır. Yayınma halları və şərtlər müəyyən qaydalara əsaslanır, bu qaydalar varlı təbəqədə kasıblar üçün, kişilərdə qadınlar üçün, böyüklərdə kiçiklər üçün, etnik çoxluqlarda etnik azlıqlar üçün tətbiq edilir. Məsələn, uşaqların çoxu başqalarının bağına girir, şüşələri sındırır, meyvə oğurlayır, dərstdən yayınır. Zəngin rayonlarda bu hərəkətlər valideynlər, müəllimlər və polislər tərəfindən yeniyetməlik çağının “günahsız” əlamətləri kimi qiymətləndirilir, yoxsul ərazilərdə isə onlar erkən yaşda cinayət meyillərinin bir təzahürü kimi görülür. Tannenbaum, Lemert, Bekker hesab edir ki, insanlar heç də cinayət törətdiklərinə görə cinayətkara çevrilmir. İnsanlar, cəmiyyət müəyyən əməlləri cinayət kimi müəyyən edərək həmin əməlləri törədənləri cinayətkar kimi damğalayır. Bu damğa onların özünüqiymətləndirməsinə də neqativ təsir göstərir. Onun növbəti dəfə cinayət törətməsi cəmiyyətin ondan yaxşı heç bir şey gözləməməsi, ona inanmaması, etimad göstərməməsi üzündən, ondan yalnız cinayət gözləməsi üzündən baş verir.

Nəticə

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə, müəyyən şəxsiyyət xüsusiyyətləri cinayət davranışının müəyyənediciləri hesab olunur. Cinayətkarların və "cinayətkar olmayanların" (cinayət əməlləri törətməyənlər) şəxsi xüsusiyyətlərini öyrənmək və

müqayisə etməklə tədqiqatçılar aparıcı kriminogen psixi formalaşmanı kəşf etməyə çalışırlar. Q.Ayzenk bu istiqamətdə işləmiş, cinayət davranışının proqnostik əlamətlərinin yüksək ekstraversiya, nevroitiklik və psixotizm olduğunu irəli sürmüşdür. Kriminogen şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə ən yaxşı potensial “namizəd” impulsivlikdir. J. McGuire hesab edir ki, bu nəzəriyyələri dəstəkləyən dəlillər kifayət qədər zəifdir. Üstəlik, cinayətkarlar və cinayətkar olmayanlar arasında qəti şəkildə fərqlənə bilən ölçülə bilən şəxsiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən etmək çətinidir. Cinayətkarların şəxsiyyəti üçün aparıcı (və ya xarakterik) kimi müəyyən edilmiş psixoloji xüsusiyyətlər cinayət davranışının daxili determinantları kompleksində müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir.

ƏDƏBİYYA SİYAHISI:

1. B.Əliyev. Hüquq psixologiyası. Bakı, 2012, 685s.
2. А.Н.Пастушеня. Криминальная психология. Минск. Из.МИУ, 2007
3. А.Н.Пастушеня Криминальная сущность личности преступника. Методология познания и психологическая концепция. Минск: Академия МВД. 1998. 207 с.
4. Еникеев М.И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии. Учебник для вузов. — М.: Норма, 2005. — 640 с.
5. Кудрятцев В.Н. Правовое поведение: норма и патология. М. Наука. 1982 – 278 с.
6. Кудрявцев В.Н. Генезис преступления. Опыт криминологического моделирования. М: Форум-Инфра-М, 1998.
7. Криминология. Под ред. В.Н. Кудрявцева, В.Е. Эминова. М.: Юрист. 2005. 734 с.
8. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. М., 1971.
9. Brown, B., Adolescents' relationships with peers. In R. M. Lerner, L. Steinberg (Eds.), Handbook of adolescent psychology (2nd ed.), 2004, pp. 363-394, Hoboken, NJ US: John Wiley & Sons Inc.
10. Laird, R. D., Marrero, M. D., Melching, J., & Kuhn, E. S., Brief report: Improving the validity of assessments of adolescents' feelings of privacy invasion. Journal of Adolescence, 36(1),

2013, 227-231. doi:10.1016/j.adolescence.2012.10.011

11. İo S., Privacy binds in family interactions: The case of parental privacy invasion. In W. R. Cupach, B. H. Spitzberg (Eds.), *The dark side of interpersonal communication*, 1994, (pp. 241-257). Hillsdale, NJ England: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.

12. <http://psixologiya.net/test/660-deviant-davran305351a-meyilliliyin.html>

13. <http://static.bsu.az/w22/neshrler/konfrans-2009.pdf>

14. <http://psixologiya.net/test/660-deviant-davran305351a-meyilliliyin.html>

Egana Veli SAFARLI

Master student Western Caspian University

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF FACTORS THAT CONTRIBUTE TO THE EMERGENCE OF CRIMINAL BEHAVIOR

Summary

The article notes that the psychological characteristics of the criminal can be related to the criminal act he commits in various ways. Some of them play a leading role in satisfying the needs of the personality, in what way they are realized, in what methods are chosen in the resolution of conflicts, while others cause the commission of a crime only when favorable external conditions exist. Psychological analysis of criminal behavior involves taking into account not only the crime itself, but also its connection with external factors, as well as internal, mental processes and situations that determine the decision to commit a crime, guide and control its execution

Key words: criminal behavior, biological, psychological, illegal, psychophysiological, personality, antisocial behavior

Егана Вели САФАРЛИ

Западно-Каспийский Университет, Магистрант

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФАКТОРОВ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИХ ВОЗНИКНОВЕНИЕ ПРЕСТУПНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Резюме

В статье отмечается, что психологические особенности преступника могут быть связаны с совершаемым им преступным деянием различными способами. Одни из них играют ведущую роль в удовлетворении потребностей личности, в том, каким образом они реализуются, в каких способах избираются способы разрешения конфликтов, а другие обуславливают совершение преступления только при наличии благоприятных внешних условий. Психологический анализ преступного поведения предполагает учет не только самого преступления, но и его связи с внешними факторами, а также внутренними, психическими процессами и ситуациями, которые определяют решение о совершении преступления, направляют и контролируют его исполнение.

Ключевые слова: преступное поведение, биологическое, психологическое, противоправное, психофизиологическое, личность, антисоциальное поведение.